

A „KORAI SZLOVÁK TÖRTÉNELEM” AZ ÚJABB SZLOVÁK SZAKIRODALOMBAN

PINTÉROVÁ BEÁTA

“EARLY SLOVAK HISTORY” IN RECENT SLOVAK SCHOLARLY LITERATURE

Focussing on the topic of “early Slovak” history, the paper explores the works of those historians who continued or started their professional activity after the establishment of the second Slovak Republic. It concentrates on the major syntheses, with additional attention paid to specialized work dealing with some important sub-topics. It also examines the efforts at the deconstruction of historical myths and some aspects of national memory politics. Some of the topics touched upon are the rule of Pribina, the Principality of Nyitra, the evangelizing mission of Constantine and Methodius, and, in the context of Great Moravia, the reign of prince Svatopluk.

Keywords: Slovak historiography, Great Moravian Principality, Nyitra

A 19. század második felében a magyarországi történetírást a nemzeti eszme hangsúlyozása hatotta át. Az országban élő nemzetek történészei közül sokan főképp saját múltjuk „kezdetét”, nemzeti hőseit keresték. Ekkoriban formálódott a modern szlovák történetírás is, amely „a korai szlovák történelemből” kiemelte a szlovákok múltjának kontinuitását és a területhez való kötődésüket bizonyító egyes eseményeket – mint például Pribina uralmát a Nyitrai Fejedelemségben, Konstantin és Metód térítő útját a Nagymorva Fejedelemségben, Svatopluk fejedelem uralkodását és Nyitrához való kötődését. Cseh-szlovákia, majd az önálló Szlovákia (1939–1945) megalakulása után ez megváltozott, ami elsősorban a Nagymorva Fejedelemség (vagy Nagymorva Birodalom)¹ megszűnése utáni korszak megítélésében, az akkori események kiválasztásában nyilvánult meg. 1993-ban, a független szlovák állam másodszori létrejöttékor azonban a szlovák történészek vissza-

Pintérová Beáta, PhD, oktató, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Történettudományi Tanszék.

¹ Az államalakulatot elsőként Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár említi *De administrando imperio* című művében a 10. század végén, „Megalé Moravia” alakban. A fejedelemség elnevezése a cseh és szlovák történészek munkáiban a 18–19. században terjedt el, de később a birodalom fogalmát is használni kezdték rá. Jelen szövegben a Nagymorva Fejedelemség megnevezést használom. A nemzetközi szakirodalomban felmerült olyan feltételezés is, mely szerint nem a mai Csehország és Szlovákia területén volt található ez a fejedelemség. Vö. Charles R. Bowlus: *Franks, Moravians and Magyars*. Philadelphia, 1994.; Martin Eggers: *Das „Grossmährische Reich”. Realität oder Fiktion?* Stuttgart, 1995.

tértek azokhoz a témakörökhöz és szemlélethez, amelyek 1918 előtt, illetve 1939–1945 között alakultak ki.

Az alábbiakban azoknak a történészeknek a szakmai tevékenységét vizsgálom, akik a második Szlovák Köztársaság megszületése után folytatták, illetve kezdték meg a munkásságukat, 2020-ig tekintve át a főbb folyamatokat. Írásomban alapvetően a nagyobb szintézisekre koncentrálok, de kitérek néhány fontosabb résztemával foglalkozó szakmunkára is – külön kiemelve Ján Steinhübel neves szlovák középkorász ténykedését –, továbbá érintem a történeti mítoszok dekonstruálására irányuló igyekezetet és egyes emlékezetpolitikai törekvéseket is.²

Ebben a közel harmincéves időszakban három nagyobb témakör rajzolódott ki a szlovák történetírásban a kora középkor vonatkozásában:

1. a különféle államalakulatok történetével kapcsolatos események: Samo törzsszövetsége (elterjedtebb megnevezése: „Samo birodalma”³), a Nyitrai Fejedelemség, a Nagymorva Fejedelemség és a Nyitrai dukátus;
2. az egyes fejedelmekkel, uralkodókkal kapcsolatos események: főleg Szvatopluk, Cirill és Metód, illetve a hagyatékuk, valamint Hont és Pázmány eredete;
3. a szlovák etnogenezis, valamint azon „államok” „tovább élése”, amelyek a múltban a mai Szlovákia területén „álltak fenn”.

Történeti szintézisek

Szlovákia 1993 utáni első kormányaiban az Oktatási Minisztériumot nagyrészt a nacionalista Szlovák Nemzeti Párt tagjai irányították, ami gyakran rányomta a bélyegét a tanönyvekre, de néhány egyéb publikációra is. 1995-ben jelent meg Milan S. Ďurica, a hosszú ideig olaszországi emigrációban élő kutató könyve a szlovákok történetéről, amely az Oktatási Minisztérium támogatásával tankönyvként jutott el az iskolákba. Ezt komoly politikai és tudományos viták után azonban végül sikerült kivonni az oktatásból.⁴ A fent említett témakörökből Ďurica többet is érint: Samo „birodalmának” népességét a szlovákok elődeinek véli, Szvatoplukot pedig királynak tartja. Az 1939-ben létrejött szlovák állam

² Ezekkel a kérdésekkel kapcsolatban lásd Peter Sýkora: Úvod do mytológie slovenského národa. In: *Boj s drakom*. H. n., 1992. 76–104.; *Meghasadt múlt. Fejezetek a szlovákok és a magyarok történelméből*. Szerk. Kollai István. Bp., 2008. Újabbban Kollai István: *Szlovákia királyt választ. A szlovák társadalom változó viszonya a magyar történelemhez*. Bp., 2021. 17–92.

³ Ez idáig Szlovákia középkori kezdeteinek történelmét Samo „birodalmával” kapcsolja össze a történetírás, aki frank kereskedőként a szlávok élére állt, és 631-ben Vogastisburgnál a csapatai győzelmet arattak Dagobert frank uralkodó felett. Samo története viszont pl. a lengyel történetírásban is felbukkan. *Słownik starożytności słowiańskich*. V. S-Ś. Hrsg. Władysław Kowalenko – Gerard Labuda. Wrocław, 1975. 39–40. Samo „birodalma” azonban egy-két évtizedes fennállás után – az uralkodó halálát követően – felbomlott, területét pedig 680 körül elfoglalták az avarok. Az alakulatnak, melynek élén állt, a szlovák történetírásban felmerül a törzsszövetség megnevezés is. Pl. Peter Ivanič – Beáta Pintérová: *Kapitoly z dejín Slovenska v stredoveku*. Nitra, 2020. 16–17.

⁴ Ezzel kapcsolatban lásd Slávka Otčenášová: Egy új mesternarratíva felé. A szlovákiai történelemoktatás egy vitás kérdése a rendszerváltás után. In: *A nemzeti mítoszok szerkezete és funkciója Kelet-Európában*. Szerk. Szalai László. Bp., 2013. 182–190.

hagyományait folytatva Szlovákiát Svatopluk „birodalmának” folytatásaként mutatja be, amelynek lakói szerinte az ószlovákok („starí Slováci”) voltak.⁵

Szlovákia történetét ismertette a *Kniha kráľov* [Királyok könyve] című kiadvány.⁶ Szerzői akadémikusok és egyetemi tanárok voltak, akik Vanniust, a germán kvádok uralkodóját említik mint az első „királyt” a mai Szlovákia területén.⁷ Vanniust Samo, a frank kereskedő követi, akinek területét az adott rész szerzője „birodalomnak” hívja⁸ (miközben a nemzetközi szakirodalomban az államalakulat elhelyezése vitatott), Svatoplukot pedig nemcsak mint fejedelmet, hanem mint királyt is megnevezi, ugyancsak birodalomként említve a Nagymorva Fejedelemséget.⁹

A történettudományban erősen vitatott hitelességű Anonymusra támaszkodva Martin Homza azt írja, hogy II. Mojmir lánya a magyar Zoltánhoz ment férjhez, ami azzal a következménnyel járt, hogy a „Nitriansko” környékéről származó szlávok elkezdtek egyesülni a magyarokkal. Ezt bizonyítja a szerző szerint a Nyitrai Fejedelemség „tovább élése”, az itteni szlávok („szloviének”, „Sloveni”) ugyanis nem keltek fel az Árpádok ellen. Homza itt egy 19. századi szlovák történész, Jozef Hložanský értelmezését követi.¹⁰ A szlovákok etnogenezisével kapcsolatban egy másik szerző, Richard Marsina szintén a forrásokban „Sloveni” megnevezéssel illetett szlávokat véli a szlovákok elődeinek. Véleménye szerint a szlovák etnikum megnevezése a nemzet női tagjainak megnevezésében („Slovenka”) és az ország „Slovensko” nevében maradt fenn, mint ahogy innen eredhet a nyelv neve is: „slovenčina”.¹¹ A kötet másik szerzője, Ján Steinhübel a Nyitrai Fejedelemség jelentőségét emeli ki, véleménye szerint Mihálytól (Géza magyar fejedelem testvérétől) kezdve Álmosig (az Árpádok őseig) mindenki „nyitrai fejedelemnek” nevezhető.¹²

Az időszak egyik legfontosabb – magyar nyelven is olvasható¹³ – szlovák történeti összefoglalását Dušan Kováč jegyzi. Habár Kováč társszerzőként több szintézisben is szerepel, 1998-ban önállóan adta ki a *Szlovákia története* című művét, amely a középkortól egészen a 20. század eseményeiig tárgyalja az ország történetét. A szerző ebben a munkában nem épít mítoszokra, nem keresi a szlovákok elődeit már a szlávok bejövetelének idején, és sem Samót, sem Svatoplukot nem nevezi királynak. Szerinte a szlovákok a Nagymorva Fejedelemségben élt szlávokból alakultak ki, azt követően, hogy beilleszkedtek a Magyar Királyságba. Noha a „slovenský” (= „szlovák”) szó csupán a 13. századtól dokumentálható, a szakirodalom nyomán helyesnek tartja a „Slovák, slovenský” fogalmak használatát a történelmi Magyarország egész fennállásának idejére nézve.

Kováč ugyancsak fontosnak véli a dukátusok létezését, és ő is a Nagymorva Fejedelemségig vezeti vissza őket, mint a (nagy)morva korszak maradványait. Különösen a nyitrai

⁵ Vö. Milan S. Ďurica: *Dejiny Slovenska a Slovákov*. Bratislava, 1996.

⁶ *Kniha kráľov*. Ed. Vladimír Segeš et al. Bratislava, 2003.

⁷ Ján Valachovič: Vannius. In: *Kniha kráľov*, 7–10.

⁸ Ján Steinhübel: Samo. In: *Kniha kráľov*, 15–18.

⁹ Uő: Svätopluk I. In: *Kniha kráľov*, 29–34.

¹⁰ Martin Homza: Súmraak mojmírovskej dynastie. Mojmir II. Svätopluk II. In: *Kniha kráľov*, 35–40.

¹¹ Richard Marsina: Nebezpečný konkurent moravskej dynastie – Pribina. In: *Kniha kráľov*, 19–22.

¹² Ján Steinhübel: Zakladateľ uhorského štátu – Štefan I. Svätý stb. In: *Kniha kráľov*, 41–80.

¹³ Dušan Kováč: *Szlovákia története*. Pozsony, 2001.

részfejedelemséget (dukátust) tartja így számon, amelynek élén szerinte 17 herceg váltotta egymást. Miután a nyitrai dukátus Kálmán király idején megszűnt, egyúttal pedig a magyar királyok megszerezték a horvát koronát is, Kováč felfogása szerint a Magyar Királyság multietnikus állammá változott. A királyságban ugyan a magyarok helyzete volt meghatározó, de annak kialakításában és működtetésében részt vett a többi etnikum is, leginkább a szlovákok és a horvátok.¹⁴

Egy másik, *Dejiny Slovenska* [Szlovákia története] című szintézist állított össze Dušan Čaplovič – a Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének volt munkatársa, később oktatási miniszter – négy kollégájával együtt Szlovákia történetéről. A kora középkorral foglalkozó fejezetek szerzői, Dušan Čaplovič és Ján Lukačka azt az irányzatot folytatják, amely szerint a szlovákok nemzeti történelme a Nyitrai Fejedelemséggel kezdődött. Čaplovič a Nagymorva Fejedelemség területén belül különbséget tesz a szlávok („Slovania”) és a Nyitrai Fejedelemség területén élt szlávok („Sloveni”) között – véleménye szerint az utóbbiak voltak a szlovákok elődei.¹⁵ A pozsonyi Comenius Egyetem professzora és a Szlovák Tudományos Akadémia középkorkutatója, Ján Lukačka a Nyitrai Fejedelemség tovább élésével (a „dukátussal”) folytatja a 10. század tárgyalását. Itt szerinte Mihály, Géza testvére volt a fejedelem, akit a Hont és Pázmány nemzetségek elődeiből származó személyek támogattak. Lukačka úgy véli, hogy már Mihály idejében megújult az egykori püspöki Szent Emmerám-katedrális, és létrejött a nyitrai káptalan, Istvánt pedig a „helyi” fejedelmek – Hont és Pázmány – segítették a Koppány elleni harcban. Lukačka felhoz egy, a szlovák történetírásban korábban is gyakran előtérbe emelt kérdést is: eszerint a mai Szlovákia északi részeit mindjárt Szent István uralkodása kezdetén Vitéz Boleszláv lengyel király szerezte meg, aki elfoglalta a Nyitrai Fejedelemséget (dukátust), és azt Mihály fiának, Szár Lászlónak adta. Szent István csak az 1020-as években szerezte vissza a régiót, s akkor a Nyitrai Fejedelemség élére fiát, Szent Imrét állította, a szerző pedig ezután tovább sorolja a nyitrai „fejedelmeket” egészen Álmosig.¹⁶

A szintézisek közül fontos még megemlíteni egy, az eperjesi egyetemen készült munkát. A 19. században nem jelentett különlegességet, hogy a szlovák történetírók is a „Magyar Királyság” [Uhorské kráľovstvo] megnevezést használták munkáik címében, még ha az szlovákul íródott is. Csehszlovákia, majd Szlovákia megalakulása után azonban már ezeknek az államalakulatoknak a megnevezései kerültek a munkák címébe (például *Dejiny Československa*, *Dejiny Slovenska* [Csehszlovákia története, Szlovákia története] stb.). Ezt szemlélteti a már említett *Kniha kráľov* című kötet is, amely egyaránt tartalmazta a Samoféle állam, a Nyitrai Fejedelemség és a Nagymorva Fejedelemség történetét. 2013-ban jelent meg az eperjesi egyetemen több szerző közös munkájaként a *Dejiny Uhorska* [Magyarország története], amely az 1000 és 1918 közötti csaknem egy évezreddel foglalkozik. A középkort taglaló fejezetet a pozsonyi Hadtörténeti Intézetben kutató Vladimír Segeš írta, Kónya Annamária, az Eperjesi Egyetem Történettudományi Intézetének oktatója

¹⁴ Dušan Kováč: *Dejiny Slovenska*. Praha, 1998.

¹⁵ *Dejiny Slovenska*. Ed. Dušan Čaplovič et al. Bratislava, 2010. 57–98.

¹⁶ Uo. 99–103. Ján Lukačka további, a középkort is tartalmazó szintézisek szerzője, ahol magyarázatai megismétlődnek. Lásd pl. uő: *Slovenské dejiny od úsvitu po súčasnosť*. Bratislava, 2015.

pedig egy bő fejezetet szánt a magyar honfoglalás korának, ami szintén nem szokványos a szlovák történettudományban.¹⁷ S bár a szintézisben szó esik a szlávok, a Nagymorva Fejedelemség történetéről stb., a szerzők nem térnek ki a szlovákok kontinuitására, és inkább a terület történetével kapcsolatban tárgyalják az eseményeket. Később, a Magyar Királyság időszakában is a mai Szlovákia területe áll a fókuszban, politikatörténeti dominanciával.

További szakmunkák

A fiatalabb nemzedékekhez tartozó történészek munkásságának eredményeképpen több szlovákiai egyetemen is megjelentek tankönyvek Szlovákia középkori történelméről, amelyek nem(igen) tartalmaznak vitatható értelmezéseket. Ide sorolható Vladimír Rábik, Peter Labanc és Martin Tibenský: *Slovenské stredoveké dejiny*. I. [Középkori szlovák történelem. I.],¹⁸ Drahoslav Magdoško: *Dejiny Slovenska v stredoveku* [Szlovákia története a középkorban],¹⁹ illetve Peter Ivanič és Beáta Pintérová: *Kapitoly z dejín Slovenska v stredoveku* [Fejezetek Szlovákia középkori történetéből]²⁰ című kötetei, csakúgy, mint jelen írás szerzőjének monográfiája a magyar honfoglalás 19. és 20. századi kutatástörténetéről.²¹ Vincent Múcska a történelmi Magyarország egyháztörténeti témáival foglalkozott,²² amelyek közül főleg a „translatio sedis” kérdése a szlovák történetírást is érinti. Múcska azt igyekezett megcáfolni, amit Richard Marsina fejtett ki korábbi írásaiban,²³ vagyis hogy az esztergomi érsekség megalakulásával a szentszék a nyitrai püspökség hagyományát folytatta volna, és Könyves Kálmán csak megújította a Szvatopluk által még a Nagymorva Fejedelemség idején alapított nyitrai püspökséget.

Az újabb eredmények közül érdemes megemlíteni a pozsonyi Comenius Egyetem Általános Történeti Tanszékén oktató Dušan Zupka munkáit, aki a budapesti CEU-n végezte posztdoktori tanulmányait, majd az Oxfordi Egyetem munkatársa lett. Írásaiban Zupka érinti a korai magyar történelemmel kapcsolatos eseményeket, amelyek összefüggtek a Nagymorva Birodalom megszűnésével, illetve a Magyar Királyság korai időszakával. Ezek eddig nagyrészt a szlávok, szlovákság kontinuitásával kapcsolatos problémákra is

¹⁷ *Dejiny Uhorska (1000-1918)*. Ed. Peter Kónya. Prešov, 2013.

¹⁸ Vladimír Rábik – Peter Labanc – Martin Tibenský: *Slovenské stredoveké dejiny*. I[–II]. Trnava, 2013.

¹⁹ Drahoslav Magdoško: *Dejiny Slovenska v stredoveku*. Košice, 2015.

²⁰ Peter Ivanič – Beáta Pintérová: *Kapitoly z dejín Slovenska v stredoveku*. Nitra, 2020.

²¹ Beáta Pintérová: *Z dejín bádania o príchode Maďarov do Karpatskej kotliny*. Nitra, 2015.

²² Vincent Múcska: O prvých uhorských biskupstvách. *Historický časopis* 51 (2003) 3–22. A tanulmány angol nyelven is megjelent. [Uő: About the First Hungarian Bishoprics. In: *East Central Europe at the Turn of the 1st and 2nd Millennia*. Ed. uő. Bratislava, 2002. 119–139.]; Uő: *Uhorsko a cirkevné reformy 10. a 11. storočia*. Bratislava, 2004.

²³ Richard Marsina: O Nitrianskom biskupstve (Prečo nebolo obnovené biskupstvo v Nitre hneď začiatkom 11. storočia?) In: *Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára*. Szerk. Glatz Ferenc. Bp., 1993. 27–32.; Richard Marsina: Nitrianske biskupstvo a jeho biskupi od 9. do polovice 13. storočia. *Historický časopis* 41 (1993) 529–542.; Richard Marsina: Začiatky cirkevnej organizácie na Slovensku. *Slovenská archivistika* 30 (1995) Nr. 2. 113–126.

kiterjedtek, de Zupka megmaradt a témakörénél, a középkori hadszervezet és egyház kérdéseinél, amelyekről a könyvei szólnak.²⁴

Matej Harvát doktori értekezésében arra az – igaz, a szlovák történettudományban egyedülálló, a nemzetközi szakirodalomban viszont elterjedt – nézetre jutott, hogy Pribina nem volt fejedelem, valószínűleg nem is Nyitráról származott, és nem is ott tevékenykedett. Szerinte Nyitra környékét a morvák csak Szvatopluk idejében hódították meg, míg a Nyitrai Fejedelemség egy megalapozatlan konstrukció, amit a történészek tényként tártak a társadalom elé.²⁵

Az eperjesi egyetemen ténykedő Ferdinand Uličný könyvében szó esik Hontról és Pázmányról, akik első forrásos említésük alapján sváb földről érkeztek Szent István hívására. Uličný viszont úgy véli, hogy a nyelvészeti, genealógiai és heraldikai kutatások arra engednek következtetni, hogy valójában szlovák eredetűek voltak.²⁶ Ír a Cirill által használt „Sloven”, „Slovien” elnevezésekről is, amelyek szerinte a Nagymorva Fejedelemség azon lakosaira vonatkoztathatók, akikből később kialakultak a szlovákok. Maga a „Slovák” megnevezés a 15. században fordul elő először, a prágai egyetemen használták, és ott sajátították el a „Sloven”-ek, majd terjesztették el a szlovákok közt.²⁷

Miroslav Lysý, a pozsonyi Comenius Egyetem Jogi Karának docense munkáiban érinti a szlávok történetének egyes állomásait a mai Szlovákia területén, de mindegyik államalakulatnál áttekinti a témával kapcsolatos kutatástörténetet is. Bemutatja, hogy a történészek miként kötötték össze az egyes politikai keretek között élő lakosság etnicitását a szlovákokkal, továbbá azokra az aktuális kérdésekre is igyekszik reagálni, mint Szvatopluk királyi titulusa vagy az „ószlovák” terminus szakmaiatlan használata.²⁸

A nagyszombati Miloš Marek 2006-os, *Cudzie etniká na stredovekom Slovensku* [Idegen etnikumok a középkori Szlovákiában] című könyvét a Matica Slovenská adta ki.²⁹ Noha címe meglehetősen vitatható, mivel a „középkori Szlovákia” Magyarország szerves részét alkotta, így elég különösen hangzik, hogy idegen etnikumnak nevezi a magyarokat, miközben a szlovákokra a terület természetes lakóiként tekint, szakmai szempontból viszont színvonalas könyvről van szó. Marek tollából az utóbbi években jelent meg a szlovákiai középkori és kora újkori latin nyelv szótára, amely kiemelkedő munkák közé tartozik.³⁰

²⁴ Dušan Zupka: *Meč a kríž. Vojna a náboženstvo v stredovekej strednej Európe*. Bratislava, 2020.; Dušan Zupka: *Ritual and Symbolic Communication in Medieval Hungary under the Árpád Dynasty (1000–1301)*. Leiden–Boston, 2016.

²⁵ Matej Harvát: *Slovanské pohraničie nad stredným Dunajom (791–911): Podoby transformácie a akulturácie karolínskej periferie*. Pozsony, é. n. [Doktori disszertáció.] Köszönöm, hogy a szerző a munkát megtekintésre rendelkezésemre bocsátotta.

²⁶ Ferdinand Uličný: *Dejiny Slovenska v 11. až 13. storočí*. Bratislava, 2013. 60.

²⁷ Uo. 172–173.

²⁸ Miroslav Lysý: *Moravia, Mojmirovci a Franská ríša. Štúdie k etnogenéze, politickým inštitúciám a ústavnému zriadeniu na území Slovenska vo včasnom stredoveku*. Bratislava, 2014. 72–75.; Miroslav Lysý: *Titul mojmirovských panovníkov*. *Historia et theoria iuris* 5 (2013) Nr. 1. 24–33.

²⁹ Miloš Marek: *Cudzie etniká na stredovekom Slovensku*. Martin, 2006.

³⁰ Uő: *Slovník stredovekej a novovekej latinčiny na Slovensku*. Trnava–Krakow, 2017.

Ján Steinhübel és a „szlovák kontinuitás”

Ján Steinhübelről ugyan már esett szó, a középkori szlovák történelemmel kapcsolatos munkássága azonban indokolttá teszi, hogy külön is kitérjek rá. A Nyitrai Fejedelemségről írt monográfiájában Steinhübel leginkább két kérdéskört tár elénk: egyrészt, hogy beszélhetünk-e a szlovákokról mint régi, „történeti” nemzetről; másrészt, hogy lehet-e összefüggés a mai szlovák állam és azon államalakulatok között, amelyek a múltban a mai Szlovák Köztársaság területén léteztek? Ezt vizsgálva nem mond le a szlovák történészek között már a 19. században megjelent és máig sokak által vallott elméletről, mégpedig a szlovákok megtelepedésének kontinuitásáról. Az elmélet szerint a szlovákok a slávok egyik törzsét alkották, és már a korai időszaktól fogva azokat a területeket lakták, amelyeket ma is. Köztudott, hogy e témakör nem csupán a szlovák történetírást foglalkoztatta, csakhogy a múlt század folyamán már több közép-európai nemzetnek is sikerült vele megbirkóznia.³¹

Steinhübel művében kitér az egyes sláv „fejedelemségekre”: Karantániára, Száviára és Horvátországra, amelyek a 7–8. század folyamán jöttek létre, körülvéve az Avar Kagánátust. (Igaz, a nemzetközi szakirodalom ezeket nem tekinti fejedelemségeknek, és nem beszél az avarok „körülvételéről” sem.) A nyitrai és a morva fejedelemségek kialakulását ezekkel az államalakulatokkal egy időben feltételezi, a Nagymorva Fejedelemség létrejöttét pedig a kijevei Nyesztor 1100-as években írott munkájával támasztja alá. Steinhübel szerint Nyesztor azért említette egyedül Moráviát – mellőzve Nyitrát –, mert az egész sláv világ Moráviát Konstantin (Cirill) és Metód munkásságával kötötte össze (Nyesztor kizárólag bizánci forrásokból merített), Nyitra és környéke – Steinhübel megnevezésével „Nitriansko” – pedig ekkor már a Nagymorva Fejedelemséghez tartozott. Meghúzza a két államalakulatot egymástól elválasztó határt is, feltételezve, hogy az a közös állam létrejötte után is érvényben maradt, és hogy Nyitrát az avar–sláv vegyes lakosság hozta létre.

Steinhübel Samo „birodalmával” kapcsolatban is megfogalmaz néhány észrevételt. Úgy látja, hogy a két, fent említett (9. századi) fejedelemség vezetői féltékenységből és viszályaik miatt nem választottak közös uralkodót, ezért Samót, a 7. század közepén élt frank kereskedőt tették azzá. (Minderről nem szólnak a források.)³² Samo halála után azonban „birodalma” felbomlott, s területét 680 körül az avarok elfoglalták. Az avar vezérek egyik alárendeltjének (kapkánjának) székhelyét Steinhübel „Nitrianskóba” helyezi (e titulus megítélése és szerepe viszont vitatott, csakúgy, mint a többi avar vezető szállásterülete). Érvként az szolgált neki, hogy Pannóniát a kagán és a tudun uralta, ezért a kapkánnak nem maradt más hely.

A 9. század elején Ján Steinhübel négy feltételezett dunántúli fejedelemségről tesz említést. Nevüket ugyan nem ismeri, csupán a fejedelmeikét, közülük a Nyitráról/Nyitrai Fejedelemségből elmenekült Pribinát a (vitatott hitelű) *Conversio Bagoariorum et Carantano-*

³¹ Ján Steinhübel: *Nitrianske kniežatstvo. Počiatky stredovekého Slovenska*. Bratislava, 2004. 23–24. A könyv nemrég angol változatban is megjelent. [Uő: *The Nitrian Principality. The beginnings of medieval Slovakia*. Boston, 2021.]

³² Walter Pohl: Samo. In: *Lexikon des Mittelalters*. VII. München–Zürich 1995. 1342.; Gerard Labuda: Samo. In: *Słownik starożytności słowiańskich*, V.

rum című forrás alapján azonosítja. Úgy véli, hogy 805 és 833 közt „Nitriansko”, a Nyitrai Fejedelemség önállóságot élvezhetett, amit azonban sem írásos, sem régészeti forrásokkal nem tud alátámasztani, azok ugyanis egyedül a Nagymorva Fejedelemségre vonatkoznak. Steinhübel igyekszik meghonosítani a „Nitriansko és Nitrava” megnevezéseket a Nyitrai Fejedelemség számára.³³

A Nitrava megnevezéssel kapcsolatban azzal érvel, hogy a *Conversio*-ban egy Nitrava nevű folyó szerepel. A másik érv a Nitrava elnevezés használatára az, hogy a szlovák történetírásban már korábban is a „Morava” elnevezést alkalmazták a történészek. Steinhübel több, ebből az időből származó morvaországi régészeti lelőhelyet Pribina fejedelemségéhez tartozó várként említ (Molpír, Majcichov, Pobedim, Trencsén stb.), amelyek szerinte vagy a 9. században alakultak ki, vagy továbbra is fennmaradtak.

Kocelről, Pribina fiáról azt feltételezi Steinhübel, hogy előbb vette fel a kereszténységet, mint az apja, mégpedig már a Nyitrán felszentelt templomban (a felszentelés időpontja ismeretlen). Pribina Mojmir általi elűzésére „enyhítő körülményt” talál: ha a forrásban az „expulsus” szó szerepelt volna, az azt jelentené, hogy Pribina elszökött, de mivel az „exulatus” szót használta a *Conversio* írója, ezért a történész azt feltételezi, hogy Mojmir Pribinát először elfogta, és csak utána úzta el. Szerinte a kevéssé ellenséges viszonyokról az is tanúskodik, hogy Pribina Mojmir területén keresztül szökött át a Frank Királysághoz tartozó Pannóniába. Arra jutott, hogy azért nem jegyezték fel a források „Nitrava” népeiségének elnevezését, mert az ott élők asszimilálódtak Morávia lakosságába, amiként a krajnaiak (*Carniolenses*) is felszívódtak a karantánokban (*Carantani*). Létezik viszont egy ismeretlen szerzőtől származó keleti frank forrás, amelyben a „Marharii” mellett a „Merehani” megnevezés is szerepel. Mivel pedig az előzők szálláshelyét Csehország mai területeihez köti, az utóbbiakat Steinhübel Nitrava lakosaiként azonosítja. Pribina az elűzetését követően a frankoktól *dux* címet kapott, székhelye pedig a mai Keszthely melletti Mosaburg (véltetően a mai Zalavár területén) lett, ahol az utóbbi évtizedben a Keleti Frank Királyság legnagyobb templomát tárták fel, harangöntő műhellyel és gazdasági épületekkel.

A történész sokféle feltételezésre jutott a területi széttagolódást és a hatalmi viszonyokat illetően is. Nézete szerint Pribina még szerette volna visszaszerezni „Nitrianskót”, de ennek reménye 846-ban teljesen szertefoszlott, aminek okát abban látja, hogy Lajos bajor király nem akarta magára haragítani a cseheket, és ezért inkább új területeket adott Pribinának Pannóniában. Miközben Steinhübel Pribina kiűzését igyekszik minél kíméletesebben magyarázni a morvákval kapcsolatban, a halála tekintetében már nem sajnálja a morvákra az erőteljesebb kifejezéseket sem.

A cseh és szlovák történetírásban régen felvetődött, hogy a Nagymorva Fejedelemségben létezett egy kisebb igazgatási terület, részfejedelemség is (amit a cseh történészek

³³ A Nagymorva Fejedelemség vélhetően két önálló fejedelemségből alakult ki, a Morva és Nyitrai Fejedelemségből. Mivel a Morva Fejedelemség a Nagymorva Fejedelemség szétesése után nem sokkal a cseh fejedelmek birtokába került, s a későbbiekben is önálló területként említik, kialakult számára a Morava megnevezés is. A Nyitrai Fejedelemség nem kapott a Nagymorva Fejedelemség bukása után önálló megnevezést. Steinhübel ezt próbálja pótolni.

„údélnek” neveztek el). Ján Steinhübel úgy véli, hogy miközben Raszisztzláv [Rastislav] volt a (nagy)morva fejedelem, Szvatopluk Nyitrán kapott részfejedelemséget. „Nitrava” nevét szerinte a 9. század végén kezdték használni „Nyitra” formában, még mielőtt 880-ban megalakult a nyitrai püspökség.³⁴ A Nagymorva Fejedelemséget könyvében a „Mojmírdinasztia államának” is nevezi. Noha azt gondolja, hogy ezt a Morva és a Nyitrai Fejedelemség fogta össze, ezek azonban további kisebb fejedelemségekből állhattak, mivel a 11. században létrejött cseh és magyar államban is így tagolódott a közigazgatás. A szerző feltételezése szerint ezeket a kisebb államalakulatokat szüntette meg Csehországban I. Boleszláv, Magyarországon pedig Szent István.

A szlovák középkor kutatásának fontos kérdései közé tartozik a Nagymorva Fejedelemség hanyatlásának oka és ideje. A szlovák történészek nagyrészt egyetértenek abban, hogy a magyarok és bajorok 907-ben, Pozsonynál vívott csatáját követően – amely véglegessé tette a magyar honfoglalást – a források már nem tudósítanak a Nagymorva Fejedelemségről, és ezért ezt az évszámot tekintik a végső dátumnak. Ezt Steinhübel is elfogadja, de hozzáteszi, hogy szerinte ebben az évben halt ki a Mojmír-dinasztia. Az ezt követő időszakról pedig Václav Chaloupecký nézeteit vallja, azt feltételezve, hogy a Nagymorva Fejedelemség örökösévé a Přemysl-dinasztia lett, mivel a Mojmír-dinasztia rokoni kötelékben állt velük (Chaloupecký is úgy vélte, hogy Szvatopluk Bořivoj testvérét vette feleségül). Mindez azért történhetett, mert a cseh fejedelmek a magyarok szövetségesei voltak, ők pedig megengedték, hogy a csehek a Morva és a Nyitrai Fejedelemség élére álljanak. A Nyitrai Fejedelemség 920 után került a magyarok kezébe.

A nemzetközi szakirodalom úgy tartja, hogy a korai államalakulatok pontos földrajzi határai nehezen jelölhetőek ki, és azokat a régészeti leletek alapján sem lehet megállapítani.³⁵ A Magyar Fejedelemség határait is sokáig az Árpád-kori Magyarországnak a forrásokból ismert határai alapján, visszavetítve határozták meg (a déli határt 950 körüli hiteles bizánci forrás jelölte meg).³⁶ Steinhübel azonban – nem kis erőfeszítéssel – mégis megpróbálkozik „Nitriansko” határainak megállapításával. Szerinte a Nyitrai Fejedelemség néhány kisebb fejedelemségből tevődött össze (Nyitrából, Hontból, Vácból és Borsodból), melyek élén helyi vezetők („provinciales duces”) álltak, akiket meg is nevez.

Az Árpád-kori „Nitriansko” története Steinhübel szerint Mihály történetével kezdődik, akinek László és Vazul nevű fiúgyermekai voltak. László a Nyitrai Fejedelemség ura volt, amelynek kiterjedését a történész körülbelül a mai Szlovákiával azonosítja, keleti határát Sósvár (a mai Eperjes része) közelébe téve. (Sósvár történetével, illetve Magyarország északi határainak megállapításával később foglalkozott a Szlovák Tudományos

³⁴ Steinhübel nem ért egyet Branislav Varsik szlovák középkorász nézetével, aki szerint a „Nitrava” nevét „Nitra” alakra a magyarok fordították, tehát elmagyarosították. Őszerinte „Nitrát” is a magyarok vették át a szláv nyelvből. Steinhübel: *Nitrianske kniežatstvo*, 136., 403.

³⁵ Timothy Kaiser: *Archaeology and ideology in Southeast Europe*. In: *Nationalism, Politics, and the Practice of Archaeology*. Ed. Philip L. Kohl – Clare Fawcett. Cambridge, 1995. 99–119.; Jonathan Shepard: *Byzantium’s eastern frontier in the 10th and 11th centuries*. In: *Medieval Frontiers. Concepts and Practise*. Ed. David Abulafia – Nora Berend. Aldershot, 2002. 80–104.

³⁶ Langó Péter: *A Kárpát-medence 10. századi emlékegyének kutatása mint nemzeti régészet*. Kutatástörténeti áttekintés. *Korall* 7 (2006) 24–25. sz. 90–91.

Akadémia Történettudományi Intézetének egy doktorandusza, Pavol Hudáček, aki szerint Magyarország megalakulása után is kimutatható e térségben a szláv lakosság kontinuitása.³⁷⁾

A szlovák történészek a 11. századi Magyarországon nyugat-európai mintára kialakult *ducatust* az „üdel” folytatásának gondolják, ami már a 9. század végén, Szvatopluk uralkodása alatt is létezett. (Újfént meg kell jegyezni, hogy erről hallgatnak a források.) A dukátus megítélésében nem egyezik a két történetírás: míg például Steinhübel szerint ennek Nyitrán volt a „központja”, a magyar történészek azt hangsúlyozzák, hogy ugyanilyen dukátus létezett Magyarország keleti felében is (Biharban).

Könyve utolsó fejezetében Ján Steinhübel arra is magyarázatot kísérel meg adni, hogy „Nitriansko” lakosságának „öntudata” ebben az időszakban alakult ki, és „ez tette őket igazi nyitraiakká”, szűkebb értelemben a szlovákok elődeivé. Ilyen feltevéssel a szlovák irodalomban eddig nem találkoztunk.³⁸

Történeti mítoszok és emlékezetpolitika

Az SME napilap szerkesztősége 2003-ban elindított egy cikksorozatot, amelyben a szlovák nyilvánosságban/köztudatban is szereplő, de nem mindig a források tükrében értelmezett – sőt gyakran mitizált – témákkal kívántak foglalkozni. Több történész, antropológus, régész stb. vett részt a cikkek megírásában, amelyek végül könyv alakban is megjelentek, *A mi szlovák mítoszaink* címmel.³⁹ A szlovák etnogenezissel kapcsolatban Eduard Krekovič régész, valamint Ján Steinhübel történész vizsgálták meg az élő mítoszokat, de így tárgyalta Pribina és Szvatopluk szlovák eredetét Vladimír Turčan pozsonyi régész is. Ugyancsak az ő tollából származik az a cikk, mely rámutat arra, hogy Cirill és Metód bizánci eredetű kereszténységének és az általuk létrehozott glagolita írásnak (amelyből később kialakult a cirill írás) nem volt folytonossága a nyugati szlávok és elsősorban a szlovákok között, hiszen ők a nyugati kereszténységhez csatlakoztak, és a latin írást használják. Juraj Zajonc antropológus arról értekezett, hogy ki hitette el a szlovákokkal Nyitra ősrégi szláv város voltát, s hogy az így maradt a magyarok bejövetele és a Magyar Királyság megalakulása után is. A tankönyvekben, de korábban a szakirodalomban is gyakran megjelenő „ezeréves elnyomás” mítoszt Andrej Findor szociológus boncolgatta. Gabriela Kiliánová antropológus a dévényi vár és környékének történetét mutatta be, s felteszi a kérdést, hogy kinek a történelmével kapcsolható össze – az osztrákok, a magyarok vagy a szlávok történetével? Az egyes írások ezeken kívül számos további, az újkor és a 20. század történetével kapcsolatos történeti mítoszt is dekonstruálnak.

³⁷ Pavol Hudáček: *Castrum Salis. Severné pohraničie Uhorska okolo roku 1000*. Bratislava, 2016.

³⁸ Steinhübel: *Nitrianske kniežatstvo*, 334–336.

³⁹ *Mýty naše slovenské*. Ed. Eduard Krekovič – Elena Mannová – Eva Krekovičová. Bratislava, 2005. [2. kiad. 2013.]

A politika Szlovákiában is nehezen mond le a valóságosnál dicsőösebbé/nagyszerűbbé mitizált múlt instrumentalizálásáról, amire jó példa Robert Fico akkori kormányfő⁴⁰ egy 2008-as kijelentése, amely szerint Szvatopluk az „ószlovákok” („starí Slováci”) királya volt. A miniszterelnök megnyilvánulása komoly vitát váltott ki. Különbő tudományágak szakértői szólaltak fel, főleg történészek és régészek, akiknek egy része megkérdőjelezte a fogalom és a történeti tény helyességét, mások viszont kiálltak a megalapozottságuk mellett. 32 szakember – a történészek közül Matúš Kučera, Richard Marsina, Milan S. Ďurica és Anton Hrnko (az utóbbi a Szlovák Nemzeti Párt alapító tagja és országgyűlési képviselője is volt) – egy állásfoglalást írt alá, amelyben egyetértettek Fico kijelentésével.⁴¹ A velük vitatkozó történészek közül Dušan Kováčot és Ján Steinhübel⁴² lehet kiemelni, később a vitához hozzászólt még például Vörös László is. Vörös leszögezte, hogy az „ószlovákok” kifejezés korábban nem volt használatos, az elsők közt Milan S. Ďurica használta vitatott jellegű munkáiban. Vörös a fogalom kialakulását illetően úgy fogalmazott, hogy az a „starí Maďari” („ómagyarok”) kifejezéssel szemben jött létre, amelyet a szlovák történetírásban a honfoglalás korában élt magyarokra szokás használni.⁴³

Két évvel később, 2010-ben jelent meg Matúš Kučera *Kráľ Svätopluk* [Svatopluk király] című könyve.⁴⁴ Az időzítés nem volt véletlenszerű: 2010. június 6-án Szlovákia legfőbb politikai elöljárói – Ivan Gašparovič államfő, Robert Fico miniszterelnök és Pavol Paška házelnök – jelenlétében avatták fel Szvatopluk szobrát a pozsonyi várudvaron. A szobor eredeti felirata a következő volt: „Svatopluk, az ószlovákok királya, 846–894”. Kučera, a pozsonyi Comenius Egyetem egykori professzora, Vladimír Mečiar második kormányának oktatási minisztere (1992–1993 között) monográfiájával ezt az aktust kívánta legitimálni. Könyvében azt a két forrást emeli ki, amelyek Szvatoplukot „királyként” említik: V. István pápa 885-ben kelt oklevelét, melyben Szvatoplukot a „szlávok királyának” nevezi, valamint Regino prümi apát krónikáját, amelyben ez a titulus a 890-es és 894-es évnél szerepel. (Megjegyzendő, hogy a „rex” címet a latin nyelvű források sokszor használják „barbár” uralkodók, vezérek esetében. A történészek nagy része azonban már régóta a rendszeresen előforduló „dux”, vagyis „fejedelem” titulust használja Szvatopluk esetében.)

Svatopluk pozsonyi szobráról ugyancsak széles körű vita bontakozott ki. A történészek egy része nem értett egyet a szobor külalakjával – a szobrász egy, a második világ-

⁴⁰ Robert Fico első alkalommal 2006–2010 között volt Szlovákia miniszterelnöke a szociáldemokrata SMER-SD-ből, a Ján Slota vezette Szlovák Nemzeti Pártból és a Vladimír Mečiar-féle ĽS-HZDS-ből álló koalíció élén. [A szerk.]

⁴¹ Stanovisko odbornej komisie pri Slovenskom historickom ústave a Historickom odbore Matice slovenskej k odhaleniu jazdeckej sochy kráľa Svätopluka umiestnenej na Čestnom nádvorí Bratislavského hradu. *Kultúra. Dvojtyždenník záviský od etiky* 13 (2010) Nr. 5. 4.

⁴² Ján Steinhübel a későbbiekben tudományos cikkben is reagált. Lásd Ján Steinhübel: Bol alebo nebol Svätopluk kráľom? *Historický časopis* 61 (2013) 671–696.

⁴³ László Vörös: Problém s pojmom „starí Slováci”. Otázka narábania s etnonymami v historiografii. *Historická revue* 10 (2010) Nr. 3–4. 88–93.

⁴⁴ Matúš Kučera: *Kráľ Svätopluk*. Martin, 2010. A könyv recenzióját lásd Beáta Pintér: Matúš Kučera: Kráľ Svätopluk [König Svatopluk]. *Südostforschungen* 69/70 (2010–2011) 520–521. Kučera hasonlóan vélekedett már korábbi munkáiban is, lásd pl. Matúš Kučera: *Stredoveké Slovensko*. Bratislava, 2002. 45–75.

háború alatti Szlovákia tankönyvét vette alapul, és a Szvatopluk baljában lévő pajzson az akkori állami szimbólumot, a kettős keresztet tüntette fel. A felszólaló történészek elégedetlenségüket fejezték ki a szobor feliratával kapcsolatban is. A Fico által nemsokára elveszített parlamenti választásokat követően azonban az új házelnök megbízásából egy bizottság alakult, amelyet Marína Zavacká, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa vezetett. A bizottság tagjai – többek közt Roman Holec és Ján Steinhübel történészek, valamint Vladimír Turčan régész – megfogalmazták szakmai véleményüket az alkotásról, és egy idő múlva sikerült elérniük, hogy a pajzsról eltávolítsák a keresztet és a feliratot is módosítsák.

A közéleti vita a tudományos folyóiratokban is zajlott. Martin Homza, a pozsonyi Comenius Egyetem docense arra a két forrásra koncentrált, amelyek Szvatoplukot „rexnek” titulálták, az államalakulatot pedig, amelyben uralkodott, „regnumnak” nevezték. A szláv „knieža” [fejedelem] szót a germán „chuniga” kifejezésből eredeztette, Regino krónikájából pedig azt a részletet emelte ki, amelyikben az áll, hogy Szvatoplukot királyi rangra emelték.⁴⁵ Ján Steinhübel válaszában elvetette és megcáfolta Homza érveit.⁴⁶

A Szvatopluk címe körüli vitát azonban nem igazán lehet hagyományos tudományos vitának tekinteni. Inkább a nacionalista történetírás és a politikai spektrum bizonyos részének együttműködése következtében kialakult emlékezetpolitikai ügyként jellemezhető, amelyben a fentebb említett szereplők egy elavult szemlélet és terminológia segítségével próbáltak meg kisajátítani egy korai államalakulatot saját aktuális céljaikra.

Korántsem csak a régi morva uralkodó személye állt az állami emlékezetpolitika figyelmének homlokterében. 2013-ban Szlovákia-szerte különféle megemlékezéseket rendeztek a szaloniki hittérítő testvérpár Nagymorva Fejedelemségbe való megérkezésének 1150. évfordulója alkalmából. Ekkor fontos munka jelent meg Dušan Škvarna beszercebányai professzortól és Adam Hudek, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének történészétől, amely Cirill és Metód helyét és emlékezetük tovább élését vizsgálta meg a szlovák történeti tudatban. A kiadvány szerzői áttekintik azt a folyamatot, hogyan alakult ki Szlovákiában a Cirill–Metód-i hagyomány tudományos háttere, kik járultak hozzá ennek létrejöttéhez és elterjedéséhez, és kitérnek a közvéleményre gyakorolt hatására is. Bemutatják, hogyan vált ez a hagyomány különböző ideológiai koncepciók és politikai érdekek központi tényezőjévé, illetve milyen módszerekkel gyakorolt rá – a tartalmára és képére – befolyást a politikai hatalom. Škvarna és Hudek leszögezi, hogy a Cirill–Metód-i hagyomány életben tartása, népszerűsítése nemcsak holmi romantikus képzelgések gyümölcse (volt), hanem a szlávok és szlovákok mélyebb történelmi önreflexiójának végeredménye, amelyre hatással volt a szláv nemzetek és kultúrák hátrányos

⁴⁵ Martin Homza: O kráľovskom titule Svätopluka. *Historický časopis* 61 (2013) 655–669. Homza egyéb munkáiban ezt a vonalat követi, pl. uő: Metodologické východiská bádania stredovekých a ranonovovekých narácií o Svätoplukovi I.; Sémantická potencia osobného vlastného (rodného) mena Svätopluka, ako východisko *svätoplukovskej legendy*; Stredoveké korene svätoplukovskej tradície u Slovákov; K argumentácii o kráľovskom titule Svätopluka I. In: *Svätopluk v európskom písomníctve*. Ed. uő et al. Bratislava, 2013. 9–162.; Uő: *Murices novae alebo Nové ostne*. Bratislava, 2020. Homza könyvéről nemrég Hana Chorvátová jelentetett meg éles hangú recenziót. Hana Chorvátová: Nacionalistický výklad dejín je zase tu. *Týždeň* (2022) Nr. 5. 44–46.

⁴⁶ Ján Steinhübel: Bol alebo nebol Svätopluk kráľom? *Historický časopis* 61 (2013) 671–696.

19. századi helyzete, a szláv összetartozás tudata iránti lelkesedés kialakulása, a szlovák katolikus egyház változó hozzáállása saját történelméhez, akárcsak a 19. és 20. századi külpolitikai viszonyok.⁴⁷

Összefoglalás

Jelen vázlatos áttekintésből is kiérezhető, hogy a „korai szlovák történelemmel” foglalkozó szlovák szakirodalomra 1993 után nagy hatással volt az éppen aktuális politikai hatalom. Ugyanakkor mindig akadtak olyan történészek is, akik ragaszkodtak a tudományossághoz, és nem keresik a mai szlovákok elődeit már a korai fejedelemségekben – példájukat pedig a fiatalabb generáció tagjai közül többen követik. Ennek a szemléletnek köszönhetően úgy tűnik, hogy fokozatosan gyengül a szlovák történetírásban a nacionalista szellemiség, még akkor is, ha a jelenlegi történelemtankönyvekről ez sajnos nem mondható el.⁴⁸

⁴⁷ Vö. Adam Hudek – Dušan Škvarna: *Cyril a Metod v historickom vedomí a pamäti 19. a 20. storočia na Slovensku*. Bratislava, 2013.

⁴⁸ Beáta Pintérová – Adriana Kičková: *Obraz Veľkej Moravy v slovenských a českých učebniciach pre stredné školy*. *Konštantínove listy* 13 (2020) 187–196.

